

ERFGOED BRUSSEL

N°011-012

SPECIAAL NUMMER - SEPTEMBER 2014

Open Monumentendagen

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

**DOSSIER GESCHIEDENIS
EN HERINNERING**

PLUS

Internationaal Fotografisch
Experiment met Monumenten

EEN PUBLICATIE VAN BRUSSEL STEDELIJKE ONTWIKKELING

DOSSIER

HET GEHEUGEN VAN DE STAD IN SCÈNE GEZET

ESSAY OVER HET
HERWAARDEREN VAN
DE OVERBLIJFSELEN
VAN HET BRUSSELSE
VERLEDEN

STÉPHANE DEMETER

HISTORICUS, DIRECTIE MONUMENTEN
EN LANDSCHAPPEN

Sint-Michiels en Sint-Goedelekathedraal.
Hoofdgevel gerestaureerd eind 20ste eeuw
(M. Vanhulst, 2012 © GOB).

HET 'GEHEUGEN' VAN DE STAD IS ALOM AANWEZIG EN IN MINDERE OF MEERDERE MATE WAARNEEMBAAR. MAAR OP BEPAALDE PLAATSEN WORDT HET OOK doelbewust aan de voorbijganger of bezoeker gepresenteerd, via een historisch verhaal dat in de textuur van de stad zelf verweven zit. Dit artikel overloopt de verschillende pedagogische methoden om het geheugen van de stad te bewaren, die in de loop van de 19de en 20ste eeuw in Brussel werden toegepast. Dat gaat van de opwaardering van resten die als relikwieën van het verleden in situ worden getoond tot de eenvoudige, bijna schuldbevuste voorstelling van een volledig verdwenen verleden via het doelbewust verplaatsen van authentieke resten.¹

In het algemeen kunnen we stellen dat het geheugen van de stad zowat overal in de stedelijke ruimte aanwezig is, zichtbaar voor iedereen die er oog voor heeft. Want als je uit Brussel, of een andere stad, het 'verleden' verwijderd, blijft niets anders over dan de huidige bouwwerven en de toekomstige uitbreidingzones. Het 'verleden van de steden' maakt er onlosmakelijk deel van uit, het heden is schatplichtig aan dat verleden. Het reliëf van de huidige stad wordt hoofdzakelijk gevormd door de bebouwing, de publieke en private ruimten die uit de verschillende lagen van zijn verleden stammen, van de middeleeuwen tot eind 20ste eeuw. Verleden en heden lijken aldus een eenheid te vormen in het stedelijke landschap dat onze huidige leefomgeving vormt, vermits het heden is samengesteld uit de verschillende lagen van het – ook heel recente – verleden. Als erfgoedbemiddelaars willen culturele gidsen of animatoren van rondleidingen hun publiek

ook leren de stad in haar historische gelaagdheid te interpreteren, een benadering waarmee het verleden het heden verklaart.

Naast deze latente en natuurlijke aanwezigheid van het verleden van de stad in de stad, zijn er echter ook elementen van dat verleden die speciale aandacht krijgen, in eerste instantie omwille van hun conservering, maar soms ook gewoonweg om de herinnering eraan te bewaren, en bijna altijd om het belang ervan te benadrukken. Deze specifieke, noodzakelijkerwijze bewuste behandeling, of het nu om een overheids- of privé-initiatief gaat, mondt onvermijdelijk uit in een min of meer ingrijpende 'enscenering'. In vergelijking met het lot dat de overgrote meerderheid van de andere elementen uit het verleden ondergaat, hebben we hier te maken met een wat kunstmatige voorstelling die zelden neutraal is zelfs als zij zich beroept op een gevalideerde authenticiteit en een waken over integriteit.

HET GERESTAUREERDE VERLEDEN

Bij nader toezien stellen we vast dat het oude onroerend erfgoed van de steden zich niet langer in de staat bevindt waarin de tijdgenoten het hebben zien ontstaan. In de loop der jaren en eeuwen worden gebouwen onderhouden, gerenoveerd, zelfs gerestaureerd, en vaak bieden deze ingrepen de gelegenheid om een nieuwe voorstellingswijze van deze oude bebouwing te ontwikkelen, op basis van het beeld dat men zich vormt van wat haar verleden had moeten of kunnen zijn. Tijdens de 19de en 20ste eeuw werden deze restauraties dikwijls bewust uitgevoerd om een bepaalde visie op het verleden te versterken of zelfs te verheerlijken. Vaak gebeurde dat simpelweg via de voorkeur voor een bepaald tijdperk boven een ander. Dat geldt voor tal van onze middeleeuwse gebouwen, waarvan de meeste gevels die de voorbijgangers thans aanschouwen niet langer

Afb. 3

De Rijke Klarenkerk. De koorafsluiting draagt nog de sporen van de huisjes die werden afgebroken om de kerk aan de linkerkant vrij te maken, terwijl er rechts nog altijd gebouwen tegenaan staan. Het zijschip, dat evenwijdig met de straat loopt, werd in de 19de eeuw toegevoegd. De kloostergebouwen links zijn deels gesloopt met het oog op een uitbreiding van de kerk en de aanleg van een voorplein, twee projecten die nooit werden uitgevoerd (M. Vanhulst, 2012 © GOB).

middeleeuws zijn. Welk percentage parementstenen uit de 15de eeuw is nog aanwezig op de gevels van het Brusselse stadhuis, van de kathedraal of van de andere kerken? Minder dan 50%, dat staat vast, en vaak ongetwijfeld zelfs minder dan 20%. De door de tijd afgetakelde steen is vervangen door een nieuwe steen die de oude imiteert. Misschien is het principe van de restauratie 'naar oorspronkelijk ontwerp' een vorm van encenering van het verleden onder de noemer van 'archeologische authenticiteit'.

Wat in elk geval tot deze encenering bijdraagt, zijn de aanvullingen, toevoegingen en verfraaiingen die aan een gebouw worden aangebracht, zogezegd om het zijn verloren gewaande attributen terug te geven. Dat was het geval voor de meeste kerken die werden vrijgemaakt van de bouwwerken die er zich omheen bevonden en waarvan de gevels en het interieur in de 19de eeuw grondig werden

gerestaureerd. Zo werd van elke kerk een volledig nieuw beeld geschapen. Deze nieuwe visie – een poging om tot een vermeende of gewenste oorspronkelijke toestand terug te keren – wordt ook ingegeven door de wijziging van de onmiddellijke omgeving. De stedelijke context rond de kerk wordt dan ontworpen als een schrijn voor dat gebouw (afb. 1), en een hele nieuwe stedelijke ruimte kan als een mise-en-scène voor dit centrale object worden geïnterpreteerd.

Deze vrijgemaakte kerken waren het voorwerp van een nieuwe voorstellingswijze die meestal tot doel had stilistische kenmerken te beklemtonen op basis van de vereenvoudigde stijlcatalogus. De puntgevels van het dwarsschip van de Onze-Lieve-Vrouw ter Kapellekerk werden (opnieuw) romaans, de gevels van het stadhuis werden (opnieuw) met beelden bevolkt, talrijke (neo)gotische pinakels bekroonden (opnieuw) de muren van de Onze-Lieve-Vrouw

ten Zavelkerk, enz. Enkele zeldzame kerken ontsnapten echter aan dit fenomeen zoals de Sint-Niklaaskerk (afb. 2a en 2b), waarvan de sloop eind 19de eeuw werd goedgekeurd maar nooit werd uitgevoerd, of de Onze-Lieve-Vrouw der Rijke Klarenkerk (afb. 3) die een parochiekerk werd maar slechts gedeeltelijk werd vrijgemaakt en vergroot, zodat een reeks bijzonder didactische anomalieën in de wijk is blijven bestaan.

Soms wordt een nieuw object ingewerkt in een oud, dat op zijn beurt wordt gewijzigd ten voordele van het nieuwe. Een voorbeeld hiervan is de Hallepoort, een authentieke middeleeuwse stadspoort waarvan de middeleeuwse materialen bijna volledig zijn bewaard maar die medio 19de eeuw werd verbouwd tot een soort kasteel in neogotische stijl. Het huisvestte het eerste museum voor kunst en geschiedenis van de nieuwe Belgische staat.

Afb. 4a

De Magdalenakapel tijdens het interbellum. Oude prentkaart (verz. Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB-GOB).

Afb. 4b

De Magdalenakapel is bewaard, ten koste van een bijna totale reconstructie in de jaren 1950 die op haar beurt begin 21ste eeuw werd gerestaureerd (Eberlin-Brunetta © GOB).

Afb. 5a

De Zwarte Toren in 1992 na de afbraak van warenhuis Esders (M. M. Celis © GOB).

Wanneer meer dan 75% van het oorspronkelijke materiaal van een element uit het historische erfgoed wordt vervangen, is sowieso sprake van een encenering van het verleden. Zo werd de Magdalenakapel (afb. 4a en 4b), die bijna onder de sloophamer verdween toen de Noord-Zuid-verbinding werd aangelegd, na tal van wederwaardigheden uiteindelijk toch bewaard, maar de bijna totale reconstructie maakte er een pastiche van haar vroegere zelf van.

DE LAATSTE OVERBLIJFSELEN

Sommige overblijfselen uit het verleden verwerven op een bepaald ogenblik de status van laatste getuige van een wijk of een tijdperk en geven aldus de aanzet tot een sterke erfgoedwording die omgekeerd evenredig is met de representativiteit van dat overblijfsel voor het verdwenen geheel waartoe het behoorde. Meestal,

maar niet noodzakelijk, gaat het om vrij opmerkelijke elementen die, als gevolg van een reeks complexe stedenbouwkundige processen, maar soms ook de bewustwording dat iets voorgoed dreigt te verdwijnen, zijn ontsnapt aan de vernieling die hun omgeving heeft ondergaan. Op een bepaald ogenblik krijgen ze, door hun identificatie als 'laatste' overblijfsel van het verleden van een bouwblok of een wijk, op een vaak wat hypocriete en bijna schuldbevuste manier een intrinsieke waarde toegedicht die in stand moet worden gehouden. Deze beslissing is zelden het gevolg van een beredeneerde en voorafgaande selectie, maar vaak opent deze enige en speciale eigenschap van 'laatste der Mohikanen' de weg naar de bewaring van het goed.

Dit kan de vorm aannemen van een bewaring *in situ*, waarbij een beschermende omgeving wordt gecreëerd, als een kunstmatig eiland waarin dat laatste overblijfsel te midden van

de nieuwe stedelijke vorm 'in scène wordt gezet'. De ruimte die dat overblijfsel toegewezen krijgt, is doorgaans heel bescheiden: vaak blijft ze beperkt tot het perceel waarop zich het object bevindt dat werd uitgekoken om het geheugen van de stad te belichamen. Verscheidene resten van de middeleeuwse versterkingen van de stad ondergingen een dergelijk lot. Dit gebeurde noch systematisch noch beredeneerd, want andere soortgelijke fragmenten overleefden de veranderingen in hun omgeving dan weer niet. De Zwarte Toren (afb. 5a en 5b) of de Anneessenstoren, alsook de Hallepoort en de toren van de oude Sint-Katelijnekerk (afb. 6) en die van de Sint-Pieterskerk in Neder-Over-Heembeek (afb. 7) zijn goede voorbeelden van dit proces. Het feit dat het vooral torens betreft, ver-raadt zowel de opmerkelijke symbolische kracht van dit type bouwwerk als zijn beperkte impact op grote stedenbouw- en vastgoedprojecten. De luttel vierkante meters terrein

Fig. 5b

De Zwarte Toren tijdens de bouw van hotelcomplex 'Novotel Brussels Centre Tour Noire'. Het complex sluit de toren volledig binnen de grenzen van het kleine perceel dat aan de toren werd toegekend toen hij eind 19de eeuw werd herontdekt (W. Robberechts © GOB).

Afb. 6

De klokkentoren van de oude Sint-Katelijnekerk, waarvan het schip dat op de Sint-Katelijnestraat uitgaaf, halfweg de 19de eeuw werd afgebroken. Links, de steunbeer van de gevel van de nieuwe Sint-Katelijnekerk, in het midden van het gelijknamige plein. Oude prentkaart (verz. Belfius Bank - Académie royale de Belgique © ARB-GOB).

Afb. 7

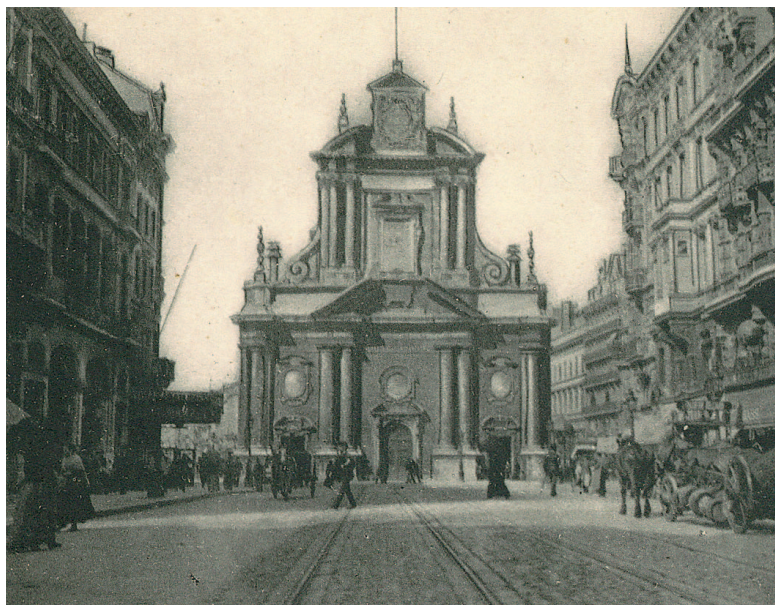
De Sint-Pieterskerk in Neder-Over-Heembeek, waarvan het schip na een brand in 1937 werd afgebroken. De oude funderingen van de kerk, die in 1959 het voorwerp van archeologische opgravingen waren, zijn bewaard en bevinden zich thans in een klein archeologisch park dat nu in heel slechte staat is (A. de Ville de Goyet © GOB).

die aan de oppervlakte bestemd voor dergelijke projecten worden ontfoetseld, doen deze projecten zeker geen kwaad; integendeel, ze zorgen ervoor dat de verdwijning van het geheel waartoe het laatste bewaarde overblijfsel behoorde beter wordt aanvaard.

De Magdalenakapel, als laatste overblijfsel van de Putterrijwijk, kende eenzelfde lot bij de creatie van de wijk rond het Centraal Station die eind 19de eeuw werd gepland maar pas halverwege de volgende eeuw werd afgewerkt. Hetzelfde geldt voor de Sint-Joriskapel van het vroegere Hof van Nassau: ze is het enige element dat als dusdanig *in situ* is bewaard, maar ze is thans volledig ingewerkt in het complex van de Koninklijke Bibliotheek dat in de jaren 1960 werd gebouwd.

In andere omstandigheden demonstreerde men stadsfragmenten die oorspronkelijk waren ontsnapt aan de sloop die voorafging aan de modernisering van bepaalde stadsdelen, om ze dan elders in de stad herop te bouwen, vaak in een heel verschillende omgeving. Hierbij kregen sommige elementen een andere bestemming: een gevel aan de Stoofstraat werd naar de Boterstraat verplaatst; de kerk van het oude Augustijnenklooster in Brussel werd tot de parochiekerk van de Heilige Drievuldigheid in Elsene/Sint-Gillis omgevormd (afb. 8a en 8b); de Heilig-Sacramentskerk en de Sint-Lazaruskapel in de Ter Arkenwijk werden naar de Van Maerlantstraat in het hart van de Europese wijk verplaatst en worden nu als kantoor gebruikt; de Sint-Landricuskapel die zich op de site van het Militair Ziekenhuis Koningin Astrid in Neder-Over-Heembeek bevond werd naar het domein *Drie Fonteynen* in Vilvoorde overgebracht; een huis uit Ganshoren werd tot gemeentehuis getransformeerd in Groot-Bijgaarden; de gevel van de

Afb. 8a

De kerk van het oude Augustijnenklooster in het midden van het De Brouckèreplein, dat er eind 19de eeuw volledig omheen werd aangelegd. Oude prentkaart (verz. Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB-GOB).

Afb. 8b

De gevel van de kerk van het oude Augustijnenklooster, verhuisde naar Elsene en werd herbruikt als façade voor de parochiekerk van de Heilige Drievuldigheid (Alfred de Ville de Goyet, 2010 © GOB).

Afb. 9

Granvellepaleis, een van de zeldzame renaissancepaleizen die in de 16de eeuw in Brussel werden gebouwd, huisvestte de *Université Libre de Bruxelles* tussen 1842 en 1928 en werd in de jaren 1950 gesloopt voor de bouw van de Ravensteingalerij, die in 2011 zelf als monument werd beschermd. Oude prentkaart (verz. Belfius Bank- Académie royale de Belgique © ARB-GOB).

Sint-Annakapel in de Bergstraat werd opnieuw opgetrokken tegen de zijgevel van de Magdalenakapel; de Sint-Bonifatiuskapel van de Ter Kamerenabdij werd gedurende enkele decennia naar Ternat overgebracht ... Vaak wordt dit verplaatste verleden zonder enige verwijzing naar zijn oorsprong in zijn nieuwe omgeving getoond. Deze benadering is dus duidelijk niet museaal of didactisch maar vloeit voort uit een gerichte keuze voor conservering die, zodra ze een feit is, niet noodzakelijkerwijze wordt opgevolgd en haar eigen geschiedenis soms lijkt te vergeten.

In andere, zeldzamere gevallen wordt een element verplaatst naar een ruimte waarin het een 'museaal' object in open lucht wordt. Voorbeelden hiervan zijn de *Groote Pollepel*, die bij de afbraak die voorafging aan de bouw van de Ravensteingalerij werd ontdekt en in het Egmontpark is heropgebouwd, en twee barokke portieken van het Oud Korenhuis, heropgebouwd op het domein van het Coovi in Anderlecht. Soms werden de aldus gedemonteerde materialen nadien op ongeveer dezelfde locatie heropgebouwd. De muurtjes die de binnenplaatsen van de Koninklijke Bibliotheek en het tuintje naast de toegang tot de garage van het Algemeen Rijksarchief in de Ruysbroeckstraat versieren, zijn gemaakt van stenen afkomstig van de sloop in de jaren 1950 van het deel van de 13de-eeuwse stadswal dat zich op de site van de Kunstberg bevond. Deze mise-en-scène heeft duidelijk een herdenkingsfunctie, hoewel ze de historische realiteit die ze herdenkt niet echt wil reconstrueren.

Soms werd een element gedemonteerd maar nadien niet opnieuw gemonteerd. Dat was het geval voor de gevel van het 16de-eeuwse Granvellepaleis (afb. 9) dat zich op de locatie van de Ravensteingalerij bevond en in de 19de eeuw de *Université Libre*

de Bruxelles huisvestte. Toen het gebouw in de jaren 1950 werd gesloopt, werd de gevel uit voorzorg steen per steen genummerd en gedemonteerd. Maar uiteindelijk werden deze materialen vergruizeld en als fundering voor straten in Sint-Pieters-Woluwe gebruikt. Slechts enkele stenen en bakstenen werden gerecycled in een herdenkingspilaster in de omgeving van gebouw A van de universiteit op de Solbosch-campus.

In nog andere gevallen zijn de materialen nog niet heropgebouwd maar blijft dit wel mogelijk. Het bekendste voorbeeld hiervan is ongetwijfeld de gevel van het Hotel Aubecq van architect Victor Horta: na tal van omzwervingen is deze gevel nog altijd intact, in een hangar wachtend op een 'mise en scène' die zijn kwaliteit waardig is (afb. 10). Een dergelijke ingreep is helaas niet langer mogelijk voor een ander groot werk van Horta, het Volkshuis, waarvan de elementen overal verspreid zijn en ten dele ook vernield. Geregeld duikt echter het idee op om deze laatste resten opnieuw te tonen. Een bescheidener voorbeeld is een 18de-eeuwse steen deurlijst, een late transformatie van de gevel van het 'Bruegelhuis' in de Hoogstraat; de lijst werd in de jaren 1960 gedemonteerd om het 16de-eeuwse uitzicht van de gevel te herstellen, en de stenen werden gewoon in de tuin opgeslagen.

.....

DE ARCHEOLOGISCHE SITE ALS MUSEUM

Archeologische ontdekkingen zijn vaak aanleiding om een verleden te tonen dat geen zichtbaar bestaan meer leidde tot de archeologen het herontdekten. Het feit 'ontdekt' te zijn lijkt meer belangstelling op te wekken dan datgene wat al bekend is en men voelt een sterkere drang om het te conserveren en te herwaarderen (afb. 11). Vermelden we als

voorbeeld hiervan de oude bedding van een opgedroogde Zenne-arm die tijdens een van de eerste stadsrenovaties in de Rijke Klarenwijk werd blootgelegd en die er thans opnieuw bijna zoals vroeger uitziet.

Maar niet alle archeologische ontdekkingen monden uit in een dergelijk conservatieproces. Uiteindelijk is de wetenschappelijke doelstelling van de archeoloog niet noodzakelijk de conservatie van de ontdekte resten. Meer nog, het blootleggen van dergelijke overblijfselen zorgt ervoor dat recentere resten verdwijnen – zo luidt nu eenmaal de wet van de stratigrafie. Dat maakt archeologische opgravingen dan ook uniek en definitief, en dus heel delicaat, want ze kunnen zware gevolgen hebben voor de toekomst van het verleden. De preventieve archeologie, zoals de overheid die in de geest van de conventie van Valletta uit 1992 beoefent, is trouwens uitsluitend van toepassing op één bepaalde situatie: de archeoloog verricht zijn opgravingen voordat de bulldozers alles vernietigen.

Maar wanneer een archeologische vindplaats niet door een modern project dreigt te worden vernield, kan ze ofwel nog eeuwenlang in de ondergrond worden bewaard, ofwel het voorwerp worden van archeologische opgravingen waarvan de resultaten ons historisch inzicht moeten verbeteren. Dergelijke opgravingen worden gepland in het kader van de wetenschappelijke studie van het verleden en noodzakelijk een gedeeltelijke, en soms zelfs volledige, afbraak van de materiële resten die worden bestudeerd. Daarbij wordt het merendeel van deze resten meestal verplaatst. Zo worden de meeste sedimenten vernield en afgevoerd (met uitzondering van monsters bestemd voor allerhande analyses), terwijl de meeste objecten en fragmenten worden opgegraven, behandeld, bestudeerd en bewaard.

Afb. 10

De gevel van Hotel Aubecq van architect Victor Horta wacht nog altijd in een hangar op een project dat zijn kwaliteit waardig is (M. Nouel, 2010 © GOB).

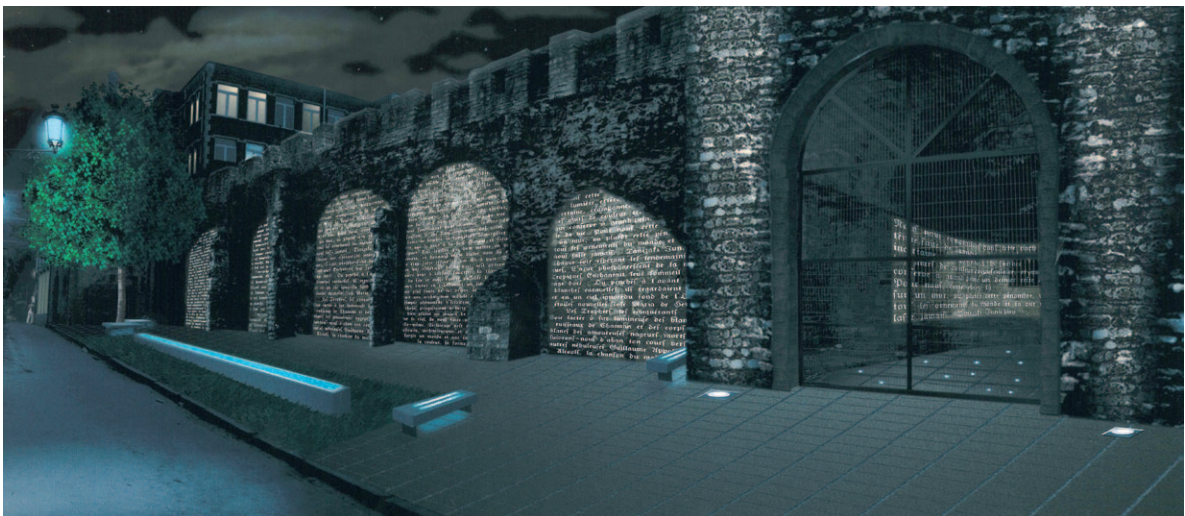

Afb. 12

Een stuk van de Isabellastraat dat in de 18de eeuw was gedempt, afgeschut en overweld, werd in de jaren 1990 helemaal vrijgemaakt en maakt nu deel uit van het bezoekerscircuit van de archeologische site en het museum van de Coudenberg, onder het Koningsplein (M. Vanhulst, 2009 © GOB).

Afb. 11

Een niet-uitgevoerd plan voor de presentatie van de resten van de eerste stadsmuur, Villerstraat, voorgesteld in het kader van het programma 'De stadswandelingen' in 2000 (© AGORA & P. Rimoux).

Bouwresten worden gedemonteerd of ter plaatse gelaten, afhankelijk van de noden van het archeologische onderzoek – meer bepaald de eis van wetenschappelijke volledigheid – maar ook van de beschikbare middelen en de eventuele keuze voor een methode voor monsterneming die de eis van volledigheid overbodig maakt. Op het terrein is het meestal daar dat de wetenschappelijke ingreep gekoppeld aan het onderzoek eindigt: de resten die ter plaatse blijven, worden opnieuw bedekt, terwijl de gedemonteerde resten worden afgevoerd of opgeslagen.

Maar ook in dit stadium kan de wens ontstaan om de blootgelegde resten te tonen, ofwel door ze opnieuw te monteren – elders of in hun oorspronkelijke locatie – ofwel door de toegang tot de ter plaatse gelaten resten te verzekeren. Een dergelijke voorstelling van archeologische resten *in situ* is slechts mogelijk nadat die resten zijn blootgelegd. Daarbij gaat het zelden om een bewuste daad, aangezien hij niet intrinsiek is aan de initiële archeologische benadering en al evenmin is te voorzien, want de aanwezigheid en de kwaliteit van de resten zijn niet altijd vóór de opgraving bekend.

De wens om de ontdekte resten te conserveren kan een – al dan niet tijdelijk – verlengstuk vormen voor de initiële wetenschappelijke aanpak als de ontdekte archeologische documenten ook ter beschikking worden gesteld van de onderzoekers. Zo blijft het in de toekomst mogelijk alle analyses uit te voeren die nog nuttig kunnen blijken en alle (her)onderzoeken te verrichten die door de vooruitgang van de kennis noodzakelijk zijn geworden.

Maar het blootleggen van resten via de archeologische methode doet bij de persoon of binnen de gemeenschap waartoe hij behoort meestal

de drang ontstaan om die resten te conserveren en ze vanwege hun culturele waarde aan het publiek te tonen. Meteen krijgen deze resten aldus een directe erfgoedwaarde. Zodoende verlaten we het gebied van het strikte wetenschappelijke onderzoek en betreden we dat van de cultuur! Het gaat hier immers niet langer om archeologie in haar wetenschappelijke dimensie, maar om een geëngageerde culturele daad die kan uitgaan van onder meer een grote immateriële waarde. De beslissing tot behoud wordt meestal niet door de archeoloog van de site genomen, maar veeleer door de eigenaars ervan, of door culturele verenigingen of politieke beleidsmakers.

Sommige archeologische sites zijn *in situ* te bezichtigen dankzij goed ontwikkelde infrastructures die de bezoeker toegang tot de ondergrondse ruimten verlenen. Daarin kan hij deels vernielde gebouwen aanschouwen die toch nog over toegankelijke delen beschikken waarin hij kan rondwandelen in ruimtelijke omstandigheden die bijna identiek zijn aan die uit vervlogen tijden. Hij stapt er op oude (eventueel beschermd) vloeren, hij botst op binnen- of buitenmuren; soms zijn zelfs vensters, gewelven of plafonds bewaard die vanop een normale hoogte kunnen worden bekeken. Wat dit type site van een klassiek historisch gebouw onderscheidt, is haar doorgaans onvolledige en ondergrondse karakter. Een klassieke benadering is hier onmogelijk wegens het gebrek aan volledigheid en aan natuurlijk licht, en dit vereist dus een speciale aanpak.

Op het Koningsplein zijn de onderste woonlagen van het vroegere Paleis van Brussel dat vanaf het einde van de middeleeuwen op de Coudenberg verrees voor het publiek toegankelijk. Het gaat om oude benedenverdiepingen die half ondergronds lagen als gevolg van de topografie van de

site. Eind 18de eeuw werden ze tot kelders omgevormd of zelfs opgevuld toen de Koninklijke Wijk werd aangelegd. De kelders van het middeleeuwse hoofdgebouw, van de grote zaal gebouwd onder Filips de Goede, en van de kapel die op initiatief van Karel V werd opgetrokken, bevinden zich nog in hun vroeg-18de-eeuwse staat, hoewel tussen het einde van de 18de eeuw en de 20ste eeuw structurele draagelementen zijn toegevoegd voor de bedding van de huidige Koninklijke Wijk. De Isabellastraat, die het oude paleis van een 16de-eeuws aristocratisch herenhuis afscheidde, werd in de 18de eeuw gedeeltelijk met baksteen en in de 20ste eeuw gedeeltelijk met een betonplaat overwelfd. Nog altijd vertoont ze echter alle belangrijke aspecten van de sterk hellende bestrating tussen de zijgevel van het oude paleis en die van het herenhuis, die allebei tot op verscheidene meters hoogte te zien zijn (afb. 12). Een deel van de resten werd volledig opgevuld, als bedding voor het Koningsplein; een ander deel van de site bleef altijd toegankelijk en werd door de bewoners van de bovengrondse gebouwen als kelder gebruikt.

In de Sint-Michiels-en-Sint-Goedekathedraal zitten onder het gotische koor de resten van de romaanse crypte die kort voor 1250 deels werd gesloopt en opgevuld. De gewelven zijn verdwenen en zijn thans door een betonplaat vervangen, maar de oorspronkelijke vloer en de monolithische zuilen in rode zandsteen waarop de gewelven en de opstand tot bijna twee meter hoogte rustten en waarop nog flarden van 11de-13de-eeuwse wandschilderingen en tientallen sgraffiti zijn te zien, zijn perfect bewaard gebleven en nog altijd zichtbaar. Slechts enkele blokken metselwerk die tot de funderingen van het gotische koor behoren, onder meer de muren waarin de pijlers van het koor verankerd zijn, belemmeren

het volledige zicht op de zijbeuken van de crypte. Het uitzonderlijke karakter van deze 11de-eeuwse crypte in Brussel, alsook de aanwezigheid van sgraffiti, waren voldoende reden om de inrichting van deze archeologische ruimte te rechtvaardigen. Helaas werd de aanleg van een makkelijk voor het publiek toegankelijke ruimte belet door de technische oplossing die werd gekozen om het koor van de kathedraal te herinrichten: er kan slechts een tiental personen per keer worden binnengelaten, langs een gemechaniseerd valluik in de vloer van het koor van de kathedraal.

Omgekeerd krijgt de bezoeker aan de ingang van de kathedraal permanent toegang tot een ondergrondse archeologische ruimte waarin hij elementen kan ontdekken van de gevel van de oude romaanse voorbouw die aan het einde van de middeleeuwen werd afgebroken om het gotische schip te kunnen afwerken. Deze ruimte aan de voet van de oude, laat-12de-eeuwse gevel is voorzien van een automatische in- en uitgang, wat een constante bezoekersstroom verzekert. Daarenboven kan de bezoeker in deze archeologische ruimte resten uit verschillende tijdperken ontdekken in een blootgelegde archeologische laag waarvoor een heel andere opvatting van een voorstelling *in situ* is gehanteerd.

Soms geeft de ingerichte ruimte inderdaad geen toegang tot een oude ruimte zoals ze oorspronkelijk was ingericht, maar laat ze de bezoeker wel een of meer archeologische lagen ontdekken die zich in de staat bevinden zoals die door het opgravingsteam zijn blootgelegd. In dat geval zijn de opgravingswerken onderbroken om deze toegang mogelijk te maken en dus niet voltooid – je kan immers onmogelijk een archeologische opgraving volledig afwerken en tegelijkertijd de resten tonen die tijdens die opgraving

zijn blootgelegd. Deze ruimte is dus volledig kunstmatig omdat ze de ambitie niet heeft om de ruimtelijke toestand die al bestond vóór de archeologen ze ontdekten, te evoceren of te herstellen. Op dit type site zijn de overblijfselen doorgaans in grotere mate vernietigd, terwijl verscheidene tijdperken er tegelijkertijd aanwezig zijn en elkaar overlappen. Dat maakt het moeilijker voor de bezoeker, als externe toeschouwer, om de site te interpreteren. De plaats waarin hij zich bevindt, stemt doorgaans niet overeen met een oude ruimte op de site.

Zo stapt de bezoeker in het museum *Bruxella 1238* in de Beursstraat op een moderne loopbrug die boven de afgevlakte resten zweeft of ze op een volkomen kunstmatige manier doorkruist, doorheen alle tijdperken die er door elkaar lopen. En in het middengedeelte van de ondergrondse archeologische ruimte in de voorbouw van de kathedraal bevindt de bezoeker zich in het metselwerk zelf van de westelijke muur van de romaanse collegiale, waarin een kunstmatige gang is uitgegraven.

Dergelijke sites vereisen een totaal ander niveau van abstractie en inzicht dan bijvoorbeeld de ondergrond van het Koningsplein, en ze noodzaken tevens een ander soort didactisch apparaat. Omgekeerd leveren deze sites het beste pedagogische materiaal om aan het grote publiek uit te leggen wat archeologische opgravingen precies inhouden, want in zeker opzicht gaat het hier om archeologische werkzaamheden die op een bepaald punt zijn stopgezet.

Vertaald uit het Frans

BIBLIOGRAFIE

Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, Brussel, 1992-2012, 24 delen.

DEMETER, S., 'À Bruxelles, des vestiges archéologiques en vitrine... pour quoi faire?', *Bulletin de liaison ICOMOS Wallonie-Bruxelles*, 28-29, 2007, p. 7-9.

DEMETER, S., DIERKENS, A. en FOURNY, M., 'De herontdekking van een erfgoed in de 19de en 20ste eeuw' in HEYMANS, V. (red.), *Het Coudenbergpaleis te Brussel. Van middeleeuws kasteel tot archeologische site*, Mardaga, Brussel, 2014, p. 14-31.

DUMONT, P. (coörd.), *Restauration en conservation*, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Brussel, 2011.

Inventaris van het cultuurbezit in België. Brussel. Binnenstad, Mardaga, Liège, 1989-1994, 3 delen.

MARTINY, V.-G., 'Le déplacement de monuments en Région de Bruxelles-Capitale', *Cahiers Bruxellois*, XXXII-1991, 1992, p. 85-106.

SAMIN, F., en SEMPO, H., *Patrimoine bruxellois à roulettes*, Cercle d'Histoire de Bruxelles, Brussel, 2006.

NOTE

1. Dit essay werd voorgesteld op de *École d'Été 'Penser la ville – Penser Bruxelles'* georganiseerd door de *Université Libre de Bruxelles* op 26 augustus 2009, met als titel *La mise en scène du passé dans les villes*, op uitnodiging van professor Claire Billen, die we hierbij van harte willen danken.

Staging the city's memory

Essay on highlighting the remnants of the past in Brussels

While the city's past is visible everywhere to varying degrees, certain localities set the scene in a deliberate (and usually public) attempt to offer passersby or visitors a historical narrative whose roots lie in the very texture of the city. A city's past is an integral part of the city itself, in that the present depends on the past. Today Brussels is, for the most part, composed of topographical levels; man-made structures and public and private spaces; from its stratified past dating from the Middle Ages to the end of the 20th century. However, aside from these obvious and natural signs of the city's past, other fragments are the subject of particular attention aimed primarily at ensuring their preservation, or sometimes simply keeping their memory alive and, most frequently, highlighting them. This specific approach, which is decisive by its nature, leads naturally to a certain amount of scene-setting. From the highlighting of remains presented *in situ* as relics of the past, while other authentic remnants are being displaced, to the simple almost atonementlike evocation of a past that has completely disappeared, this overview reflects the different educational approaches that have been taken in order to preserve the memory of the city during the 19th and 20th centuries in Brussels.

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basyn, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Leseque,
Cecilia Paredes, Brigitte Vander Bruggen
en Anne-Sophie Walazyc.

EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont

EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Leseque

COORDINATIE VAN ICONOGRAFIE

Cecilia Paredes

COORDINATIE VAN DE DOSSIER

Paula Dumont

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Marnix Beyen, Marcel M. Celis,
Marie-Christine Claes, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Élisabeth Gybels,
Michèle Herla, Jean Houssiau,
Aude Kubjak, Marc Meganck,
Benoît Mihail, Yves Schoonjans,
Brigitte Vander Bruggen, Visit Brussels,
Monique Weis.

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels en Erik Tack.

NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Gitracom, Linda
Evens, Suzanne Gillijns, Ludo Gobin Wim
Kenis, Reinout Labberton, Harry Lelièvre,
Stephan Van Bellingen en de leden van
het redactiecomité.

VORMGEVING

The Crew Communication

DRUK

Dereume printing

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen.
bpeb@gob.irisnet.be

BEDANKINGEN

Olivia Bassem, Philippe Charlier,
Denis Diagre.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Arlette Verkruyssen, directeur-generaal
van Brussel Stedelijke Ontwikkeling/
Gewestelijke overheidsdienst Brussel –
Directie Monumenten en Landschappen,
CCN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd onder de
verantwoordelijkheid van de auteurs.
Alle rechten voor het reproduceren,
vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en Landschappen –
Cel Sensibilisatie
CCN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://www.monument.irisnet.be>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM – Archives d'Architecture Moderne
ARB – Académie royale de Belgique
SAB – Stadsarchief Brussel
DCBSO – Documentatiecentrum van
Brussel Stedelijke Ontwikkeling
GOB – Gewestelijke Overheidsdienst
Brussel
KBR – Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor het
Kunstpatrimonium / Institut royal du
Patrimoine artistique

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2014/6860/023

Cette revue paraît également en Français
sous le titre *Bruxelles Patrimoines*.

